

Adatok a *remek* szó jelentéstörténetéhez

Megemlékezésül Szabó T. Attila halálának 16. évfordulóján

Szabó T. Attila neve, szelleme mindnyájunk számára természetesen fonódik össze az *Erdélyi magyar szótörténeti tárral*. A Tár szerkesztői munkaközösségének tagjaként – bár jómagannak nem volt szerencsém személyesen együtt dolgozni Vele – szinte minden alkalommal hallom, hogy a Professzor Úr ezt vagy azt így mondta, így gondolta, vagy sokszor az egyes megszerkesztendő címszavakhoz mellékelve találok utasító, magyarázó cédulákat az Ő kézírásával, amelyek arról tanúskodnak, hogyan gondolta végig ennek a hatalmas munkának a teljes egészét, milyen egységben látta azt a nagy mennyiségű nyelvi anyagot, amely ebben a szótárban megjelenik.

E munka fontosságát soha senki sem vitatta, hiszen már az első kötet megjelenését követő recenziókban is arról írtak, milyen sokirányú felhasználásra alkalmas, milyen sokféle tudományág nélkülözhetetlen eszköze lesz a Tár. A legutóbbi időig azonban sokan szkeptikusok voltak elsősorban a mű befejezését illetően, azonban a XII., sőt már a XIII. kötet *t* betűs anyagát szerkesztve bizvást remélhetjük, hogy a nagy mű nem marad torzóban.

E rövid kis előadás* keretében tulajdonképpen nem céлом sem az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* bemutatása, sem Szabó T. Attila életművének méltatása, megtették ezt már máskor nálamnál avatottabbak. Sokkal inkább azt szeretném újra illusztrálni, hogy milyen nyelvi, művelődéstörténeti kincsesbánya a Tár, azt, hogy majdnem minden szócikkéből önálló kis tanulmányt lehet írni, amelyek esetleg nemcsak a nyelvészek, hanem más tudományágak művelői számára is érdekesek, értékesek lehetnek. Ugyanakkor arra is szeretném felhívni a figyelmet, hogy már nagyobb munkák számára is szolgált kizárólagos adatanyagul, s magasabb szakmai körökben is egyre inkább elismertebbé válik az a tény, hogy az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* – bár jellegénél fogva természetesen nem fedile az egész magyar nyelvterületet – a középmagyar kor nyelvtörténeti szótára, így nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen forrásanyaga minden – e korszakot érintő – nyelvtudományi munkának.

A Tár szerkesztőjeként örömmel nyugtáztam, hogy a *remek* címszó, valamint származékainak a megszerkesztése az én feladatomban lett. Amellett, hogy az adalékok betekintést nyújtanak a céhek életébe, hiszen zömük erre vonatkozik, a konkrét – absztrakt jelentésváltozás, valamint a szófajváltás (esetünkben főnévből lett melléknév) szemléltetésének iskolapéldája a szó. Eredetéről, jelentésfejlődéséről már többen is írtak.

Hadrovics László¹ írásából plasztikusan kirajzolódik a kép, hogyan jutott el a kezdetben 'frustum, segmentum, pars', tehát konkrét jelentésű *remek* szó a *mesterremek* szóösszetételén keresztül a mai elvontabb jelentésig és a főnévi helyett inkább melléknévi használatig. A melléknév életrealitását jelzi, hogy belőle a továbbiakban ige (*remekel*), ebből pedig főnév képződött (*remeklés*)².

Érdekes módon, bár ismeretes, hogy a *remek* szó elsődleges jelentése a 'darab' volt, az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* példaanyagában csupán egyetlen, viszonylag késői, 17. századi adalékot találtunk erre vonatkozóan: „1636: Szegeletre ualo czierép forma, hars fabul faragot,

* Elhangzott 2003. márc. 3-án, az EME és az SzT szerzői munkaközösségének megemlékezésén.

¹ Hadrovics László: *Remek*. NytudÉrt. 50 45.

² Uő: *Magyar történeti jelentéstan*. Bp. 1992. 218–219.

ki kisebb ki nagyub mindenestwl hét Remek, vgi mint kezike (!) farku Czierep forma, Jtem, az allianak ualo Czierép forma [Kv; RDL I. 109].”³

Ide kapcsolódnak azok a példák, amelyekben a *remek* valamely több darabból álló tárgy, pl. egy ékszer alkotórészét jelenti. Első adataink szintén a 17. századból valók: „1622: Ualamj Zokniara ualo karikak apro ezwsteök es mereö eöhoz ualo ket remék [Kv; RDL I. 119]. 1661: Egi giemantos niakra valo huszon kilencz Remekben, egi egi közep szerü Giemant vagion egi egi Remekben, az Lebegöjeben kilencz közep szerü giemant vagyon, fekete zomanczos [Ks 90 Kornis Gáspár lelt.]” Az utolsó ilyen adalék a 18. század második feléből származik: „1781: Körtvély formára csinált oldal Arany Lántz Gyöngyel el rakva tizenyoltz remekből álló, és tizen hét kicsi Lántz szemmel öszve Lántzolva gyöngy szem vagyon benne két Száz, hatvan két szem [Nsz; Told. 3].”

Mint már említettem, a céhek életére vonatkozóan a 16–19. századból számtalan adalékunk van. A *mesterremek*, vagyis a mestervizsgára készített mintadarab egyszerűen *remek*ként való megnevezésének, valamint elkészítésének ténye mellett számtalan más dologról is tájékoztatnak a kolozsvári asztalos, ötvös, fésűs, kőműves, kovács vagy akár a dési mészáros és zilahi fazakas céh jegyzőkönyveiből, levelesanyagából, számadáskönyveiből, artikulusaiból származó szövegek.

Egyelőre, néhány példa erejéig maradjunk a vizsgadarab megnevezésénél. A Szótörténeti Tárban fellelhető példák bizonyítják, hogy a 16–18. században párhuzamosan használták a mestervizsgára készített mintadarab megnevezésére mind a *remek* szót, mind pedig összetételét, a *mesterremek*et. Mindkettőre a 16. század közepéről való az első adat: a *remekre* 1561-ből: „Valamel ewtües legen akar hun tanolt legen is az itüaloktol meg üalüa az ky az Cehbe be akar allanj kewteles legen az mesterek kozzwl üalamellyet egy egez eztendeig heti berert zolgalni [...] Annacütanna pedig hog az eg’ eztendot ky lakia [...] az Ceh mestertol az mester Remeknek meg Chinalasara napot kerien [...] Senkit kwlomben az cehben ne veg’enek. Az melly nap pedig azt ki kerü annak vtanna köüetkezendö cehnek be gwlesere melly elozor lezen az Remeket meg’ kezitche, az mestereknek akkorra be mutassa [Kv; ÖCArt].” További példák a *remek* használatára: „1734: az mely remekjét a B. Czeh meg vizsgálván Ö kegyelme(ne)k, hibásnak tanála, és marazták ö kegy(el)mét 3 forintig [Kv; FésCLEv].” Az utolsó adatunk 1801-ből való: „Anno 1801 Die Augusti egisz Czeh Gyüüüsi alkalmatosságal vígesztetet hogy ennek utáná (!) a Czeba álló Szemij a remeket meg ígetve agyabe [ZFaz].” A *mesterremek* összetételre az első adat 1561-ből származik: „chehek lewele azt tarchia, hogy eleozeor Mester remeket megh chinalliak, Azzal mutassa hogy eo elegh mester [Kv; ÖCLEv].” Az utolsó adat pedig 1752-ből: „mester remëgjét (!) [...] az B: che [...] hibásnak tanala [Kv; FésCLEv].”

A *mesterremek* elkészítését, a remekkezést is nevezték ráértéssel egyszerűen csak *remek*nek: „1702: Vasarhelyi András [...] a Remekert valo esztendejeben feles üdöt negligalt, es annak rendi szerent el nem töltötte hane(m) medio tempore megh házasadott, imponalt rá a’ Céh sok keresere, es immar sok üdöktöl fogvan valo Ceh uta(n) valo jarasara f 13 A’ mellyet [...] leis tön es a B. Cehis léuala És ennek 3 forintya esik a’ Remek előtt valo megh házasadulast, a tize penigh az üdö el nem töltésért [ACJk 50].”

A *remek* jelenthet egy kelmfajtat is, amelyről azonban Hadrovics⁴ szerint nem lehet eldönteni, vajon azonos-e az előbbieken tárgyalt szavunkkal, vagy csak véletlenül esett vele egybe, s azt sem, hogy minden esetben posztófajtat jelöl-e. A Szótörténeti Tár példaanyaga a 17. szá-

³ A szögletes zárójelben az SzT adatainak forrását közöljük, a rövidítések feloldására lásd az SzT I., valamint V. kötetének rövidítésjegyzékét.

⁴ Hadrovics: *Remek*. NytudÉrt. 50. 46.

zadból való: „1661: Tudakoztassad meg Bethlen Jánosné asszonyomtúl az angliainak, kiszlandisnak, remeknek, kiszniczer mennél alább nem adják singit, mivel mindenik félét kell vétetnem [TML II, 160. Teleki Mihály Veér Judíthoz]. 1687: Adtunk avatni Szabó Gáspárhoz mákszin fogyaték remeket hat singet [Utl].” Hadrovics dilemmáját nekünk sem sikerült megoldani.

Ugyanakkor számos példánk van a *remekposztó* összetételre: „1657: edes aszonyo(m) [...] adna három sing remek posztot s egy fertalt [...] masfel singh fekete Brassay postot singhit d 70 [Kv; SLt FE. 15]. 1711: 13 Sing két Remek Posztó 31 // 20 [ApLt 5. Apor Péter inv.]”

A mai melléknévi jelentését a *remek*, mint már említettük, a *mesterremek* összetételből nyerte. Eredeti jelentése főnév volt, és együtt halad a 'darab'-éval⁵. Az összetételből először elvonódott a *remek* mint 'vizsgadarab'. Erre már 1561-ből van példa⁶. Így az önállósult *remek* a *mester* szóból magába szívott bizonyos felértékelést a 'darab'-bal szemben, amely ilyen kapcsolatban sokkal ritkábban szerepelt. Ez az értéktöbblet tette lehetővé, hogy a *remekmunka* dicsérő értelmű legyen. Az ilyen összetételekből vonódott el egyrészt a felértékelő jelentésű *remek* főnév mint 'műalkotás', másrészt az ugyancsak nagyon dicsérő *remek* melléknév⁷.

Mindkét esetre késői, 19. századi adalékokat hozhatunk példaként. A főnév esetében a tágabb, általánosabb 'alkotás' jelentéskörben: „1811: Tü! a ' Bölts Teremtő keze' remekjei! Az egész Természet szépsége' jelei Ró'sa és Liliom! nékem engedjete! Nyiljék-meg ezerszer szep szín kebeletek; Hogy én annak minden rejtekit láthassam. És szépségteket bár félig leírthassam! [ÁrÉ 197-8]. 1881: Vajon te, Ödön, ki rákuperogsz egy gyékényre az Ellenzékkel, háborús gondolataid között nem eszmélsz-e arra, hogy mi – gyors életű napilap – nem valami irodalmi remek közlésére törekedtünk, csak egy változatosan [...] összeállított mellékletre, melyet valami igen magos szempontból megítélni igen gyarló dolog? [PLev. 85-6. Petelei István Jakab Ödönhöz].”

Ugyanakkor a *mesterremek* összetételnek is van egyetlen, 18. századi adalékunkban általánosabb, 'mestermű' jelentése: „1710 k.: adják kezedbe ezt a praefatiót, adjanak elég üdöt reá, ha igazán deákra fordítod, és ha anyádnak is, úgy amint kell, magyarul jól megmagyarázod azon tudós emberek előtt, bízvást mesterremeknek tarthatják [BÖn. 483].”

A melléknévi példák szintén későiek, 'kiváló', 'kitünő' jelentést hordoznak: „1823–1830: De ezen maschináknak leírásokhoz nem egynéhány minutáig való nézés kívántatnék [...] ezek anglus találmányok, és az emberi találmányos észnek remek munkáinak méltán tartathatnak [FogE 208]. 1879: Elekcséné kikötötte, hogy nála nélkül ne menjünk, s így: ő is jön, Elekse is, Czakó is – s tán a pap, akit Czakó József halhatatlanított »remek szónoklatáért« a te esküvőd alkalmából [PLev. 57. Petelei István Jakab Ödönhöz].”

A *remekel* ige a melléknévből keletkezett Hadrovics⁸ szerint, majd ebből *remekelés*, *remeklés* főnév. Valóban, a Szótörténeti Tárból is csupán 19. századi adalékokat találni, ezek azonban nagyon is konkrétan a céhélethez vonatkoznak, s 'remekművészet'-t jelentenek: „1807: a [...] három békővedzettnek a remeklés megengedtetik a nemes Céh előtt [Dés; DFaz. 36]. 1819: Tartozik [...] égy kövér Sertést meg perselni, megtakarítani, és fel bontani, s annak minden féle aprotékját tisztességesen és leg jobb izüen fel takarítani [...] és ha a ki adott Norma ellen a Remeklésben tetemes hibákat ejtene a Czéhba bé vétetni köteles a Czéh [...] ne légyen [Kv; MészCLEv].”

⁵ Hadrovics: *Magyar történeti jelentéstan*. Bp. 1992. 218.

⁶ Lásd előbb.

⁷ Uő: i. h.

⁸ I. h. 219.

A *remekezik*, *remekezés* származékokra azonban korábbról, már a 18. század első feléből vonultat fel adatokat a Tár. A *remekezikre* ('remeket készít') például 1752-ből: „Valamely mester Legény [...] az betsületes Chéhban bé akar álni, az tartozik Remmekezni [Kv; KCJk 16]”, a *remekezésre* ('remekkészítés') pedig 1738-ból: „meg engette [...] egj Pohart két pecsetet, ket Gyúrút kesziteni, tekintven a' Bletes Czeh [...] mind az Iffiak kettős allapottyokat es egy Hassal lótteket es egjczersmind jo magok viseleteket, es egjüt való Remekezéseket [Kv; ÖCJk].” Itt az utolsó adat 1821-ből való: „Szabo István [...] mindenkinél égy égy Holnapot töltsen ki, azután pedig mindgyárt Remekzésre botsáttassék [Kv; FésCJk 31].”

Itt kell megjegyeznem azt is, hogy a *mesterremekezés* összetétel viszont nem fordul elő az adalékok között, nyilván nehézsége miatt a nyelvi ökonómia szempontjából előnyösebb rövidebb *remekezést* használták.

Szintén a *remek* származéka a *remekes* és a *remekező*, 'remekkészítő' jelentésben, mindkettőre van adalékunk a 17. századból: *remekes*: „1655/1754 k.: Ha mi rejtéket tsinális, szükség hogy ugy tsinálta légyen a Remekes, hogy az nem valami [...] aszталos Mesterséghez nem illendő eszközzel nyilyék [Kv; ACJk 23]”; *remekező*: „1655/1754 k.: Ezek utána betsülettel a' Remekező a' két Látó Mestert a Czéh házhoz kísérje [Kv; ACJk 23 – A mesterremek bemutatása után].”

E dolgozat bemutatásával alátámasztani, igazolni kívántam a *remek* szó jelentésfejlődésével kapcsolatban már korábban megállapított tényeket, valamint pontosítani és gazdagítani a különböző származékok jelentésárnyalataira vonatkozó állításokat.

Köszönöm a figyelmet.